

Varselsmænd skal kunne læse og skrive

Af Anna Thestrup

Kunne den danske befolkning læse og skrive, inden folkeskolen blev skabt? Ja, det kunne dele af den! Det er alle, der har beskæftiget sig seriøst med emnet, enige om. Men hvor mange kunne, var det samfundets overklasse eller almuen, og hvad med forholdet mellem mænd og kvinder? Havde det nogen betydning, om man boede i byen eller på landet, og var der forskel på de enkelte landsdele? Der er mange spørgsmål, og de kan endnu ikke besvares tilfredsstillende; derfor kan hver lille brik til belysning af emnet være af værdi. I det følgende er udnyttet en kilde fra år 1795, omfattende to herreder i Midtjylland, nemlig Fjends og Nørlyng herreder.¹ Størstedelen af området ligger vest for Viborg, en mindre del nordøst for byen; det omfatter i alt 31 sogne. Fjends herred er det folkerigeste og udgør ca. 60% af det samlede antal personer i undersøgelsen. Kilden omfatter udelukkende landdistrikter og dermed bønder og husmænd. Nogle få sogne har kyststrækning mod Limfjorden, og her fandtes en befolkning, som foruden at være gårdmænd eller husmænd ejede mindre både, hvormed de drev handel. Størstedelen af sognene bestod af agerjord – ikke den bedste – og græsningsområder, men i de østlige dele var der skov, og her fandtes en del bødkere, hjulmagere og træskomænd, som i reglen også var husmænd.²

Baggrunden er følgende: I sommeren 1795 kom en forordning, som påbød oprettelsen af forligelseskommissioner, det vil sige kommissioner, som skulle få folk til at indgå forlig i sager, som ellers ville komme for retten. Hensigten var at begrænse antallet af civile søgsmål. Amtmænd, herredsfogder eller andre retskafne og kyndige mænd skulle være forligelseskommissærer, og de stridende skulle så indkaldes for forligelseskommissionerne. På landet skulle udnævnes to såkaldte varselsmænd i hver landsby til at indkalde stridens parter.³ Bestemmelserne var indrettet efter forhold på Øerne, mens Jyllands ofte små landsbyer dårligt kunne mønstre både de stridende parter og to varselsmænd. Herredsfogden for Fjends og Nørlyng herreder i Viborg amt mente da også, at to varselsmænd i hvert sogn måtte være tilstrækkeligt, og sådan blev det. Hans begrundelse var, at disse herreder var så fredelige.⁴

Herredsfogden indså, at systemet bedst kunne fungere, når der blev udnævnt varselsmænd, som kunne læse og skrive, og derfor henvendte han sig til sognefogderne og forlangte en fortegnelse »Over hver Mands Navn og Bopæl ... og hvem af samme der kan læse og skrive Skrift«. Takket være denne omhu har vi en fortegnelse, ordnet sognevis, med navne og tilføjet oplysning om læse- og skrivefærdighed. Som formålet klart udsiger, omfatter fortegnelsen kun voksne mennesker. Den skulle om-

fatte »hver Mand«, og dermed er kvinderne i princippet holdt udenfor; der anføres dog enkelte, nemlig nogle familieoverhoveder. Men samtiden har haft en anden opfattelse end vor tid af udtrykket »hver Mand«, for der er ingen tjenestefolk eller voksne hjemmeboende sønner medtaget på listerne. De nederste i hierarkiet: indsidere og almisselemmer mangler, jordløse husmænd ligeså; i den øverste ende af hierarkiet er der også sket fravalg; man har ikke kunnet forlange, at hverken præst eller degn skulle varetage et sådant borgerligt ombud, godsejere og proprietærer heller ikke, og mænd med titler som assessor eller kammerråd slap også fri. Møllere er somme tider medtaget, i andre tilfælde mangler de. De tilbageværende er derfor med enkelte undtagelser gårdmænd og husmænd.⁵

Fortegnelsen bygger på sognefogdernes anmeldelser, men er samlet af herredsfogden og rummer i alt 885 personer. Den bærer præg af, at oplysningerne stammer fra mange forskellige, for der er ikke mindre end 34 forskellige måder at udtrykke på, om en person kunne læse og skrive; herredsfogden har altså ikke bearbejdet de oplysninger, han modtog. Hvor der er tvivl om betydningen, er oplysningen tolket som minimum af det mulige; f.eks. er den lakoniske oplysning »kan« tolket som kan læse, men ikke skrive; den forekommer kun to gange. Personer, som kun kunne skrive deres eget navn, er heller ikke talt med blandt de skrivende. Derimod er oplysningen »kan skrive« tolket som også omfattende læsefærdighed, fordi læreprocessen starter med at lære at læse og derefter eventuelt udvides med skrivekundskaber. Denne opfattelse af indlæringens rækkefølge er almindeligt antaget af forskere.⁶ Mange formuleringer er selvfølgelig varianter med samme betydningsindhold, og her anvendes følgende inddeling:

1. kan læse lidt
2. kan læse
3. kan læse og skrive lidt
4. kan læse og skrive normalt
5. kan læse og skrive godt.

Ét udtryk har ikke kunnet indpasses, nemlig at to personer kunne »tegne lidet«. Det er fortolket som værende i stand til at »tegne« egne initialer, men jeg mener ikke, at det siger noget om hverken læse- eller skrivefærdighed.

I fem sogne har sognefogderne ikke anført alle mænd, som de havde fået besked om, men kun dem, der kunne læse og skrive; disse sogne må derfor udelades ved en undersøgelse af, hvor stor en andel der var læse- og skrivekyndige. Desuden er ét

Fortegnelse fra 1795 med oplysninger om mænds læse- og skrivefærdigheder. I højre spalte læses øverst Qvols Sogn (Kvols) og nederst Thaarup (Tårup) samt navnene med tilføjelser som »skriver maadelig« eller blot »skriver«; gentagelser anføres som »ligesaa«. I venstre spalte anføres herredsfogdens indstilling til amtmanden og midt på navnene på de to mænd, som herredsfogden foreslog som varselsmænd for Kvols sogn. Landsarkivet, Viborg, B 4 Viborg amtsarkiv pk. 912.

sogn udeladt, fordi slet ingen er anført med hverken skrive- eller læsefærdigheder, og det kan ikke være korrekt. Vi ved, at sognet i 1778 havde en skole, så der havde altså fundet undervisning sted. Sognefogden har taget imod en besked – uden tvivl en skriftlig besked – og har været i stand til at nævne 43 personer, ordnet efter landsbyer og her inden for efter gårdmænd og husmænd.⁷ Hvis han havde været nødt til at tage til herredsfogdens kontor for at afgive oplysningerne mundtligt, ville herredsfogden have afæsket ham oplysning om læse- og skrivefærdigheder. Sognefogden har simpelt hen glemt at anføre oplysningerne. Når disse seks sogne udelades, er der 811 personer tilbage. Af dem kunne 30% både læse og skrive eller kun læse, fordelt med 27% som kunne begge dele og 3%, som kun kunne læse. En mere detaljeret opdeling efter færdigheder fremgår af tabel 1. Læse- og skrivekyndigheden er forbløffende ens i de to herreder: Fjends havde 30% og Nørlyng 29% kyndige, det vil sige personer med én eller begge færdigheder. I Fjends herred fordeler de sig med 28% og 2%, mens Nørlyng herred havde 26% læse- og skrivekyndige og 3%, som kun kunne læse. Hvis de manglende oplysninger om læse- og skrivefærdigheder i ét sogn er tolket forkert, bliver det samlede resultat ikke 30% men kun 29%.

Tabel 1

Læse- og skrivekyndighed blandt gårdmænd og husmænd iflg. fortegnelse fra 1795

Herred	Antal personer								kyndige i alt	kyndige i%
	den reduce-rede fortegnelse	intet anført	kan læse lidt	kan læse	kan læse og skrive lidt	kan læse og skrive normalt	kan læse og skrive godt			
			(1)	(2)	(3)	(4)	(5)			
Fjends	521 a)	363	6	6	22	121	3	158		30
Nørlyng	290 b)	207	0	8	7	68	0	83		29
	811	570	6	14	29	189	3	241		30

a) Vrou sogn er udeladt.

b) Finderup, Ravnstrup, Pederstrup, Rødding og Vammen sogne er udeladt.

Eksempler på sognefogders skrivefærdigheder i 1795. Herredsfogden lod en skrivel-se cirkulere blandt sognefogderne, som skulle sørge for den fornødne orientering i sognet. Her har otte sognefogder i Lysgaard herred anført de krævede oplysninger om modtagelse, afsendelse m.v. Selv om de ikke var så øvede i at skrive, formulerede de sig individuelt, for eksempel skrev nr. 3: Kom til Frausing d 17 oktober Wed Kirke stevne bekient d 18 og bortsent af J N Grøn. Nr 6 slap nemmere fra det: an-kom d 20 oktober og d 21 tilstaar Hans Pedersen. Hvad der skete den 21., glemte han at skrive. Den næste kunne formulere en lang sætning, men anførte dog ikke sit fulde navn, kun initialer: Kom til Høyberg Sogn d 21 Ogtober og bekientgort for di 4 Mænd og bortsendt samme dag Til Grønbeck Tilstaar J.B.T. Landsarkivet, Viborg, B 4 Viborg amtsarkiv pk. 912.

Der er ikke fundet tekster, skrevet af nogen af de pågældende, og vi har derfor ikke nogen sikker viden om, hvordan niveauet var – for eksempel for dem, som kunne skrive lidt eller skrive normalt. Der er bevaret en enkelt bondedagbog fra Fjends herred, men desværre fra Ørslevkloster sogn, som ikke er med i fortegnelsen fra 1795. Vi må regne med, at kun de personer, som kunne skrive normalt eller skrive godt, kan kaldes funktionelle skrivere, altså var i stand til selv at formulere en tekst.⁸ Tabel 1 viser, at 192 kunne læse og skrive normalt eller endog godt; de udgør 24% af det samlede antal i undersøgelsen.

Herredsfogdens udtryk »at læse og skrive skrift« virker lidt underligt, for hvad skulle man ellers skrive? Vi må formentlig tolke udtrykket som evnen til at læse skrift – det vil sige håndskrift – og ligeledes at kunne skrive. Det var, hvad herredsfogden havde brug for at vide. Det var ikke tilstrækkeligt, at varselsmænd kunne læse trykt tekst, for hvervet indebar, at de skulle læse håndskrevne meddelelser fra herredsfogdens kontor. Andre undersøgelser viser, at en hel del flere kunne læse;⁹ det gjaldt sandsynligvis også i dette område. Når spørgsmålet i 1795 gjaldt håndskrift, forklarer det, hvorfor der var så ringe forskel på antallet af læsekyndige og dem, som både kunne læse og skrive. Emnet kan belyses ved hjælp af en anden kilde, nemlig uddeling af bibler og gudelige skrifter, bekostet af Stistrups legat, idet modtagernes navne fra 1775 anførtes i kirkebøgerne. En sammenligning viser, at mange af modtagerne er anført i 1795-fortegnelsen uden læsefærdigheder, men tildeleling af for eksempel en bibel må betyde, at de har kunnet læse noget trykt tekst.¹⁰ Det vil sige, at flere end de 30%, vi her er nået frem til, har kunnet læse trykt tekst; vi ved blot ikke, hvor mange det gælder.

Fortegnelsens troværdighed

De foregående statistiske beregninger er lavet udelukkende ud fra fortegnelsens oplysninger, men i det følgende foretages en kontrol ved hjælp af andre kilder. Det undersøges om

- 1) fortegnelsen er fuldstændig og
- 2) oplysningerne om læse- og skrivefærdighed er korrekte.

Fortegnelsens systematiske afgrænsning er der allerede gjort rede for. For at undersøge, om fortegnelsen inden for disse begrænsninger er fuldstændig, er det ved hjælp af folketællingerne 1787 og 1801 undersøgt, hvor mange personer der måtte forventes at være på fortegnelsen. Med denne metode er det muligt at lade beregningerne omfatte også de fem sogne, hvor kun de læse- og skrivekyndige er anført. Folketællingerne ligger henholdsvis otte år før og fem et halvt år efter affattelsen, og antallet kan derfor ikke fastslås fuldstændig nøjagtigt, men da det drejer sig om en befolkning, der var ejere eller fæstere af gårde eller huse, kan den ikke være fundamentalt anderledes i 1795 end på de nævnte to tidspunkter. Korrektion er foretaget som en interpolation, dog er mindst det antal personer talt med, som findes på fortegnelsen i 1795.¹¹ Nogle sogne er fuldtallige ud fra det anvendte princip, i de øvrige er sammenligningerne resulteret i tilføjelse af nogle få personer, og grundlaget bliver i alt 985 personer. Alle de tilføjede er defineret som værende uden læse- og skrivekundskaber, og den beregnede andel af læse- og skrivekyndige bliver derfor minimumstal.

Tabel 2 er udarbejdet på grundlag af ovennævnte data. Tabel 1 delte personernes færdigheder op i fem grupper, men viste en stærk koncentration i gruppen »kan læse og skrive normalt«, og i tabel 2 er i stedet valgt en enklere opdeling, nemlig

6. kan læse (omfatter de tidligere 1+2)

7. kan læse og skrive (omfatter de tidligere 3, 4+5).

Af tabellen fremgår, at 27% kunne enten læse eller både læse og skrive, fordelt med 29% i Fjends og 25% i Nørlyng herred. Forholdet mellem dem, der kun kunne læse og de andre, er omtrent som før, idet 2% kun kan læse. En omfortolkning af de uklare udtryk ville blot betyde en stigning på 0,5% i gruppen af både læse- og skrivekyndige og en tilsvarende reduktion i gruppen af læsekyndige.

Tabel 2

Læse- og skrivekyndighed blandt gårdmænd og husmænd i 1795

Herred	Antal personer				
	det be- regnede antal i 1795	kan læse (6)	kan læse og skrive (7)	kyndige i alt	kyndige i%
Fjends	573	12	152	164	29
Nørlyng	412 a)	8	97	105	25
	985	20	249	269	27

Antallet er beregnet ved hjælp af folketællinger i 1787 og 1801 samt fortegnelse fra 1795.

Kategori 6 svarer til summen af kategorierne 1 + 2 anvendt i tabel 1.

Kategori 7 svarer til summen af kategorierne 3, 4 + 5 anvendt i tabel 1.

a) Vammen sogn er udeladt.

Det er ønskeligt at kontrollere, om oplysningerne om læse- og skrivefærdighed er korrekte, men vanskeligt da det netop er de oplysninger, der er de nye og hidtil ukendte. Der er dog forskellige kilder, som kan sige noget om nogle af personerne. I retsvæsenets protokoller ville det være muligt at finde oplysninger om nogle, som har indkaldt andre til retsmøder, måske læst tekster op for dem og lignende. De blev udpeget to og to, og man kan ikke vide, hvem af dem der kunne læse. Det kan næppe påvises med sikkerhed, om de alle kunne læse, eller om de fik teksten læst op og gentog den efter hukommelsen, og denne kilde er derfor ikke benyttet.

I kirkebøgerne findes undertiden ved vielser forlovernes underskrifter. Stikprøver i kirkebøger for Fjends og Nørlyng herreder viser, at præsterne skrev forlovernes navne, og kun ganske få har selv skrevet under.¹² En oplysning om, at underskriften var med ført pen, ville også sige noget om skrivefærdighed – den manglende – men heller ikke det anvendes. Materialet kan derfor ikke benyttes til sammenligning med fortegnelsen.

En tredje mulighed er at inddrage lægdsrullerne i undersøgelsen ud fra en opfattelse af, at lægdsmanden – normalt én af bønderne i sognet – måtte kunne læse og skrive. Lægdsmandene udgør i denne sammenhæng en tilfældig stikprøve og kan

derfor bruges ved en kontrol. Kun en måned efter affattelsen af den her omhandlede fortegnelse er der udfærdiget en lægdsrulle, hvoraf hver lægdsmands navn fremgår.¹³ I de 30 sogne var der ialt 31 lægds mænd, og de 27 kan identificeres på fortegnelsen. Af dem kunne 24 læse og skrive, mens de tre sidste tilsyneladende ikke kunne. Resultatet viser altså, at hypotesen stort set er korrekt.

Det er ikke muligt at besvare, om alle der kunne læse og skrive, i øvrigt er medtaget på listen, men den nævnte stikprøve indikerer, at det anførte antal mænd har haft læse- og skrivefærdigheder. Der er heller ingen grund til at tro, at sognefogderne har leveret skønsmaleri med hensyn til læse- og skrivefærdigheder.

Spredning på sogne

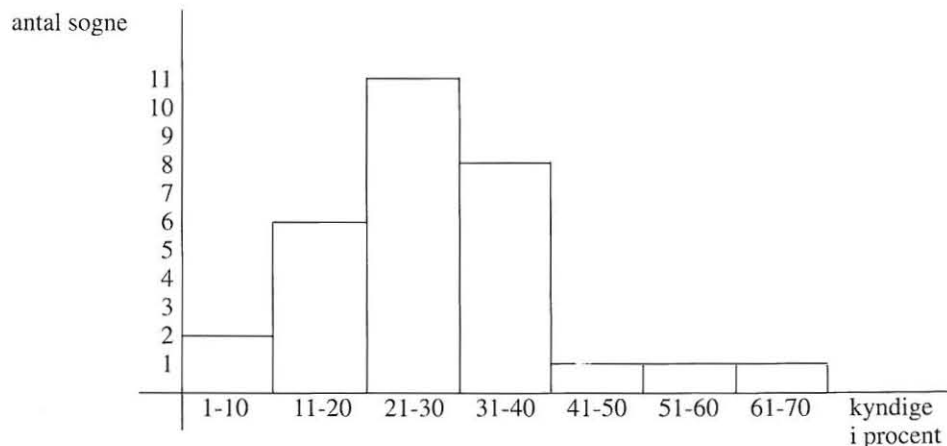
Ved hjælp af diagram 1 er spredningen i læse- og skrivefærdigheder i de enkelte sogne belyst. Af de 30 undersøgte sogne havde 25 en andel mellem 11 og 40% kyndige. De fordeler sig med seks sogne, hvor færdighederne lå mellem 11-20%, elleve sogne lå mellem 21-30%, og otte sogne havde mellem 31-40% kyndige. Kun to sogne havde under 11% kyndige og tre over 40%. Den laveste andel er 7% og den højeste er 61% kyndige. Spredningen er størst i Fjends herred, mens hele Nørlyng herred ligger i intervallet 11-40%.

Gårdmænd contra husmænd

I det følgende behandles spørgsmålet, om der var forskel på gårdmænds og husmænds læse- og skrivefærdigheder. For nogle sogne er det anført i fortegnelsen, om de er gårdmænd eller husmænd, og de andre blev afklaret ved hjælp af folketællingerne 1787 og 1801. Selv om de ikke alle kunne identificeres ved hjælp af navnet, viste det sig, når tilstrækkelig mange blev identificeret, at det var muligt at opklare

Diagram 1

Fordeling af sogne efter procenten af kyndige



Anmærkning: Grundlaget er det beregnede antal gårdmænd og husmænd, jf. tabel 2.

næsten alles erhverv og dermed sociale status. Personerne står nemlig i grupper efter erhverv, selv om det ikke fremgår af listen.

I denne undersøgelse er de 30 sogne, som tidligere er omtalt, medtaget. Blandt gårdmænd viste det sig, at næsten alle var anført; her fandtes 28% kyndige, fordelt med 26% som både kunne læse og skrive, og 2% som kun kunne læse. Resultatet ligner det tidligere: Fjends herred havde 29% kyndige og Nørlyng herred fulgte efter med 26%. Beregningerne fremgår af tabel 3.

Tabel 3

Andel af gårdmænd, som i 1795 kunne læse og skrive eller kun læse

Herred	Det beregnede antal i 1795	kan læse (6)	kan læse og skrive (7)	kyndige i alt	kyndige i%
Fjends	404	9	110	119	29
Nørlyng	273 a)	6	66	72	26
	677	15	176	191	28

Anmærkning: Antallet er beregnet ved sammenligning med folketællingen 1787 og 1801.

a) Vammen sogn er udeladt.

Differencen mellem antallet af de anførte på fortegnelsen og dem, man kunne forvente, bliver større, når husmænd undersøges. Det skyldes dels, at fire sogne konsekvent har udeladt husmændene, dels at der ikke er fulgt helt samme praksis med hensyn til husmændene i alle sogne, idet de fleste sognefogder ikke har opgivet navne på husmænd uden jord, mens de enkelte steder er taget med.¹⁴ Her har det været nødvendigt ved hjælp af folketællingerne at undersøge, hvilken afgrænsning hver enkelt sognefoged har anvendt og at anvende det samme princip. De tal, som fremkommer, er derfor ikke udtryk for, at der fandtes netop det antal husmænd. Der fandtes 26% kyndige, også her fordelt med 2%, som kun kunne læse og resten som både kunne læse og skrive. For Fjends herred er tallene 27% kyndige i alt, mens Nørlyng herred havde 24% kyndige. Beregningerne fremgår af tabel 4.

Tabel 4

Andel af husmænd, som i 1795 kunne læse og skrive eller kun læse

Herred	Det beregnede antal i 1795	kan læse (6)	kan læse og skrive (7)	kyndige i alt	kyndige i%
Fjends	166 a)	3	42	45	27
Nørlyng	137 b)	2	31	33	24
	303	5	73	78	26

Anmærkning: Antallet er beregnet ved sammenligning med folketællingen 1787 og 1801.

a) Resen, Vroue og Mønsted sogne er udeladt.

b) Løvel og Vammen sogne er udeladt.

Gårdmænd og husmænd havde henholdsvis 28% og 26% kyndige, mens man kunne have ventet en væsentlig større andel hos gårdmændene end hos husmændene. Årsagen til, at husmændene var på næsten samme niveau som gårdmændene kan være, at mange af dem havde et erhverv ved siden af, ofte et håndværk, og det har krævet nogle boglige færdigheder. Der skulle eventuelt indkøbes råvarer, og de færdige produkter skulle sælges. Hvis der skulle udfærdiges regning, var det ikke nok at mestre tallene, der måtte også lidt tekst på.

Aldersfordeling

For at se om læse- og skrivefærdigheder i disse egne var af nyere dato, eller om det gik langt tilbage, er det undersøgt, hvor gamle de mennesker var, som kunne læse og

Tabel 5

Aldersfordeling blandt identificerede mænd, Fjends og Nørlyng herreder, 1795

Alder	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-	i alt
kyndige	14	53	70	37	20	3	197
ikke-kyndige	12	112	113	112	51	8	408
i alt	26	165	183	149	71	11	605
kyndige i%	54	32	38	25	28	27	33

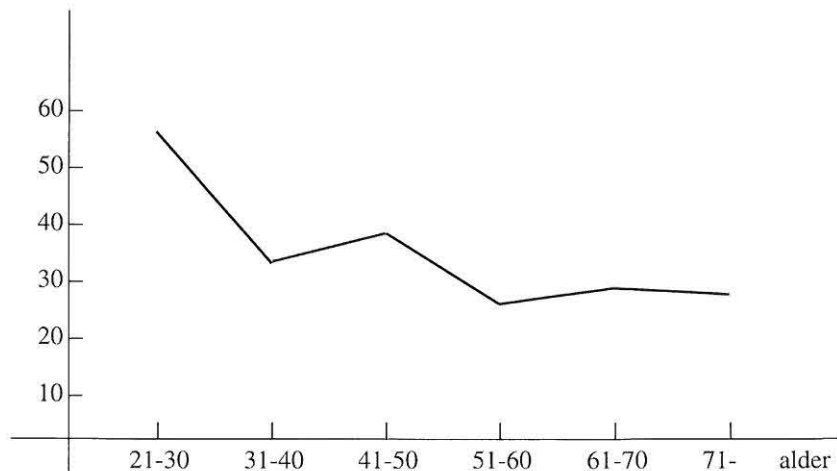
Anmærkning: Vroue, Finderup, Ravnstrup, Pederstrup, Rødding og Vammen sogne er udeladt.

skrive. Ud fra en teori om, at undervisning blev givet til børn og unge, vil det betyde, at hvis de ældste kunne læse og skrive, havde undervisning fundet sted mere end 50 år tidligere. Ved hjælp af folketællingerne er så mange personer som muligt identificeret, og alder er tilføjet. Blot de er fundet på én af folketællingerne, er tilstræk-

Diagram 2

Fordeling af kyndige på aldersgrupper

kyndige i
procent



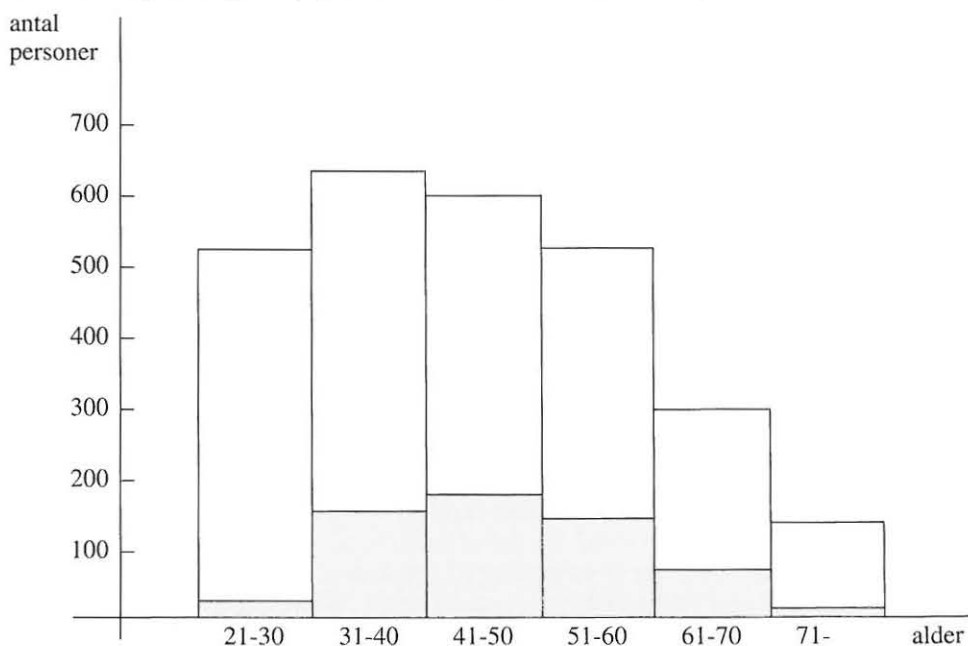
keligt, og alderen er så regnet frem eller tilbage.¹⁵ Enhver der har arbejdet med folketællinger ved, at aldersangivelserne kan være upræcise, og når man sammenligner to folketællinger, får man ofte afvigende angivelser for samme person. Det er løst ved at anvende en gennemsnitsalder for de personer, som er fundet på begge folketællinger, og da her opereres med tiårsgrupper, har differencerne ikke så stor betydning. Der er identificeret i alt 605 personer, fordelt med 197 kyndige og 408 ikke-kyndige. Forholdsvis lidt flere kyndige end ikke-kyndige er identificeret, men det har ikke mærkbar betydning for resultatet. Aldersfordelingen og beregningerne fremgår af tabel 5. De 21-30-årige ligger med 54% kyndige væsentligt over de øvrige, hvor aldersgrupperne 31-40 år og 41-50 år havde henholdsvis 32% og 38% kyndige. For de 51-årige og ældre er udsvingene ikke store, med tal mellem 25% og 28% kyndige. Den ældste gruppe – 71 år eller mere – er så lille, at rene tilfældigheder kan spille ind. Selv om andelen af kyndige går lidt op og ned i aldersgrupperne, er det alligevel en faldende kurve, jfr. diagram 2.

Normalisering af resultaterne

Det er undersøgt, om de identificerede aldersmæssigt er repræsentative i forhold til landbefolkningen i området i øvrigt. En aldersfordeling beregnet på grundlag af

Diagram 3

Aldersfordeling blandt mænd (gårdmænd, husmænd og håndværkere) på landet i Halds amt ifølge folketællingen 1787 (de høje søjler), og aldersfordeling af identificerede mænd i Fjends og Nørlyng herreder i 1795 (de skraverede søjler).



folketællingen 1787 for Halds amt anvendes til sammenligning, jfr. diagram 3.¹⁶ Den totale mandlige befolkning i 1787 i de relevante grupper: bønder, husmænd og håndværkere på landet i Halds amt havde sit højdepunkt i aldersgruppen 31-40-årige, mens de identificerede først topper i gruppen 41-50-årige. Gruppen over 70 år er for lille, og den yngste gruppe er alt for lille i 1795-fortegnelsen. Forskydningen på otte år kan have betydning for, hvornår kurven topper, men forskellene afslører ikke systematiske fejl. Mange 70-årige var gået på aftægt, og de 21-30-årige var kun sjældent blevet selvstændige og er derfor heller ikke med på fortegnelsen; først i løbet af det følgende tiår – fra 31 til 40 år – blev man familieoverhoved med gård eller hus.

Vi kan gå ud fra, at de som endnu ikke var blevet familieoverhoveder, har kunnet læse og skrive i samme omfang, som dem der var blevet det, dog er materialet for spinkelt til at sige noget om jordløse husmænd. Vi kan alligevel foretage en normalisering, og da den yngste gruppe er stærkt underrepræsenteret i 1795-materialet, og den havde den højeste andel af kyndige, bliver resultatet, at 35% af mændene i virkeligheden kunne læse håndskrevet tekst og næsten lige så mange kunne selv skrive. Dette tal er en korrektion af de 30%, som fremgår af tabel 1, altså en forhøjelse med 5 procentpoint.

Kvinder

Det er ikke muligt ud fra 1795-fortegnelsen af belyse kvindernes læse- og skrivefærdigheder. De få kvinder, som er anført, fordi de var enker og dermed husstands-overhoveder, mangler alle tilføjelse om læse- og skrivekyndighed. Det bør man dog ikke udlede noget af, for det har været utænkeligt for alle, at kvinder kunne blive varselsmænd, og derfor var der ingen grund til at oplyse noget om deres eventuelle læse- og skrivefærdigheder. Vil vi vide noget om kvinders læsefærdigheder, må vi gå til andre kilder, nemlig den tidligere nævnte uddeling af bibler.¹⁸ De allerfleste modtagere var mænd, men der er fundet enkelte kvinder, dels enker og almisselemmer, dels et par gårdmandskoner. I det ene tilfælde kvitterede manden for modtagelsen med sine initialer i blokbogstaver og kunne måske ikke skrive andet. Om han kunne læse, ved vi ikke, men hans kone må have kunnet læse trykt tekst, siden hun fik en bibel.¹⁹ Vi kan konkludere, at der har været kvinder i alle sociale lag, som har kunnet læse trykt tekst, men om eller i hvilket omfang kvinder har kunnet læse håndskrift og selv skrive, giver de her anvendte kilder ingen mulighed for at belyse.

Undervisning

Der var undervisning før 1739, men ikke mange egentlige skoler. Fjends herreds første skole blev bygget i 1725 og lå i Ørslevkloster sogn, som ikke er behandlet her; Højslev havde en skolestue i 1730. En del af undervisningen fandt sted i hjemmene, men omfang og fordeling har vi meget ringe kendskab til. Ikke alle skoler og undervisningsarrangementer eksisterede kontinuerligt fra 1740'erne, men nogen har overlevet, for eksempel Overlund skole, der i 1990 holdt 250 års jubilæum.²⁰

I 1739 kom så forordningen, hvorefter der skulle oprettes skoler i alle sogne.²¹ Det tog nogle år, inden man fik kravet ført ud i livet, men i løbet af årene 1740-43 havde man næsten alle steder i Fjends og Nørlyng herreder fundet en løsning, dog langt fra nogen ensartet ordning. De landsbyer, hvor sognekirken lå, og degnen normalt boede, fik i reglen den bedste løsning, nemlig et hus der rummede både en skolestue og en bolig til degnen. Andre steder fik man en omgangslærer, »en ung person«, en elev fra Viborg Katedralskole eller andre løsninger, som ikke virker særligt stabile.²² Nogen mennesker skiftede mellem at undervise og at være håndværker; skikkelsen i Blichers »E Bindstouw«, der var murermester om sommeren og skolemester om vinteren var ikke enestående, for eksempel var en urmager tidligere skolemester.²³ Idealet var undervisning fra Mikelsdag (29. september) og til Påske, men ofte ville bønderne ikke give slip på børnenes arbejdskraft før Mortensdag (11. november) og kun til Pedersdag (22. februar).²⁴ Det kan undre, at så mange fik lært at læse og skrive på de betingelser. Fra centralt hold stilledes krav om visse læsefærdigheder inden den i øvrigt tvungne konfirmation, men det blev ikke taget helt bogstaveligt alle steder.²⁵

Andre undersøgelser viser, at bondebefolkningens skrivefærdigheder øgedes i de sidste to årtier af 1700-tallet,²⁶ og den store andel af kyndige blandt de 21-30-årige i Fjends og Nørlyng herreder peger i samme retning. Undervisning kunne være så kortvarig, at indlærte færdigheder gik tabt igen. Hvis de som voksne ikke havde lejlighed til at læse og skrive, blev de derfor let analfabeter, og det bør tages i betragtning, når den faldende kurve i diagram 2 vurderes.²⁷ Konklusionen må blive, at der havde fundet undervisning sted i samtlige foregående fem-seks årtier, men også at omfanget af læse- og skrivekyndighed var voksende inden skolereformen i 1814.

Noter

1. Sognenes navne fremgår af Trap Danmark, 5. udgave, bind 16, Viborg amt. Dog mangler her Ørslev-kloster sogn i Fjends herred, fordi det udgjorde et selvstændigt birk samt Viborg Gråbrødre landdistrikt i Nørlyng herred, som hørte under købstadsjurisdiktionen.
2. Landsarkivet, Viborg, B 4 Viborg amtsarkiv, 912 Diverse dokumenter 1789-1800. Det følgende bygger hovedsagelig på denne kilde. RA. Folketælling 1787, Viborg amt, Fjends og Nørlyng herreder. RA. Folketælling 1801, Viborg amt, Fjends og Nørlyng herreder.
3. Forordning af 10. juli 1795, spec. kap 3, p. 17 og kap. 5, p. 37. Forligelseskommissionernes virke er behandlet af Lotte Dombrowsky i »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere ...«, 1985.
4. Se note 2, herredsfogdens forslag til amtmanden, side 1.
5. Se note 2.
6. Hans Chr. Johansen, Kommentar til Egil Johannssons foredrag, i De nordiske skriftspråkernes udvikling på 1800-tallet. Rapport fra et symposium på Sundvollen 16.-19. november 1983, Oslo 1984, s. 69. Vagn Skovgaard-Petersen, Indledning i Da menigmand i Danmark lærte at skrive, 1985, s. 5 ff. Ingrid Markussen, Den danske befolknings skrivefærdigheder i 1800-tallet, samme sted, s. 13 f., 16 f., Loftur Guttormsson, Skrivefærdighed i et skoleløst samfund, samme sted, s. 60.
7. I Vroue sogn, Fjends herred og Finderup, Ravnstrup, Pederstrup og Rødding sogne, Nørlyng herred, er kun anført de læse- og skrivekyndige. Rigsarkivet, Mikrofilm af Kirkebog for Vammen sogn, indførsel om uddeling af bibler, bekostet af Stistrups legat. Skolen i Vammen fik en bibel år 1778.
8. Funktionel skrivefærdighed er ikke ensbetydende med korrekt stavning eller grammatik, men blot en forståelig tekst. Begrebet behandles af Ingrid Markussen, f.eks. i Da menigmand i Danmark lærte at skrive, s. 8 ff., 16 f., og i Søg og I skal finde. Veje til kvinders historie i arkiver og samlinger, 1991, s. 50, 59. Vibeke Sandersen, Om den faktiske skrivefærdighed i Danmark i det 19. århundrede, i De nordiske skriftspråkernes udvikling på 1800-tallet, Rapport fra et symposium på Sundvollen 16.-19. november 1983, Oslo 1984, s. 107 ff. LA, Vg. Jens Jensen Kiær, Optegnelsesbog 1744-79.

9. Se note 6.
10. RA. Mikrofilm af kirkebøger for sognene i Fjends og Nørlyng herreder. De originale kirkebøger findes i Landsarkivet, Viborg. Det fremgår af indholdsfortegnelser, hvor tildeling af bibler m.m. er indført. Legatstifter var Laurids Christensen Stistrup (1692-1766).
11. RA. Folketællinger 1787 og 1801, samtlige sogne i Fjends og Nørlyng herreder.
12. RA. Kirkebøger for Fjends og Nørlyng herreder, heraf: Resen, Vridsted, Bigum, Vammen.
13. RA. Lægdsruller for samtlige sogne i Fjends og Nørlyng herreder, undtagen Ørslevkloster sogn, Fjends herred og Vammen sogn, Nørlyng herred.
14. Se note 2. Alle husmænd er udeladt i Resen, Vroue, Møndsted og Løvel sogne. Husmænd uden jord er medtaget i Kobberup og Vorde sogne.
15. Se note 2.
16. RA. Håndskriftsamlingen, V Danmarks indre historie, A 12 Tabeller over folkemængden i Danmark, inddelt efter køn, alder ... og næringsveje ... 1787. Tabel LVI Halds amt, heraf landdistrikter, gårdmænd, husmænd og håndværksmænd over 20 år. Se desuden note 2.
17. Se note 14.
18. Se note 10.
19. RA. Mikrofilm af kirkebøger for Vroue, Højslev, Resen og Vammen sogne. Se i øvrigt note 10.
20. Ejnar Poulsen, Viborg amts degne- og skolehistorie, 1957, s. 219, s. 209. Ifølge indberetninger fra 1730'erne havde hele Viborg stift 23 skoler, jfr. Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784, s. 233. Ole Degn, Fra den stråtekte til amtets største skole. Overlund skole i Viborg, 1990.
21. Forordning af 23. jan. 1739. Plakat af 29. april 1740 gav godsejerne vide beføjelser til at beslutte, hvordan kravet om undervisning skulle effektueres.
22. Ejnar Poulsen, Viborg amts degne- og skolehistorie, 1957, s. 209-278, s. 400-447. Dele af materialet er samlet af Jeppe Aakjær, Skoler og Degne i det gamle Fjends Herred i Skivebogen 1912, s. 1-58.
23. Steen Steensen Blicher, E Bindstouw, indledningen. Folketællingen 1801, Vammen sogn.
24. Joakim Larsen, Den danske skoles historie 1536-1784, 1916, s. 242. Samme, Bidrag til den danske Skoles Historie, 1784-1818, 1893, s. 18.
25. Forordning af 13. jan. 1736, p. 2-4. Joakim Larsen, Den danske skoles historie 1536-1784, 1916, s. 358. Ingrid Markussen, Visdommens lænker, 1988, s. 58. Ingrid Markussen, Konfirmationsforordningen af 1736 i Uddannelseshistorie 1986, s. 95 ff.
26. Ingrid Markussen, Den danske befolknings skrivefærdighed i 1800-tallet, s. 13 f. i: Da menigmand i Norden lærte at skrive, red. Vagn Skovgaard-Petersen, 1985. Ingrid Markussen har i sin disputats Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte, 1991, behandlet de her omhandlede spørgsmål.
27. Hans Chr. Johansen, Kommentar til Egil Johannssons foredrag, i De nordiske skriftspråkernes udvikling på 1800-tallet, Rapport fra et symposium på Sundvollen 16.-19. november 1983, Oslo 1984, s. 69.